

УДК 341.22 : 342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.2.29>

Рудницька О. П.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права

Житомирського державного університету імені Івана Франка

Магась-Демидас Ю. І.,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри права

Житомирського державного університету імені Івана Франка

ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ОРГАНАМИ РЕГІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті досліджено застосування органами регіональних систем захисту прав людини норм міжнародного гуманітарного права. Визначено, що забезпечення миру та безпеки, прав людини у глобальному світовому масштабі сьогодні набуло особливої гостроти. Встановлено, що в умовах світових глобалізаційних процесів міжнародно-правові механізми захисту прав людини неефективно виконують свої функції у діючій системі міжнародних відносин. Трансформації міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права зумовлюють існування, поряд з універсальними стандартами у сфері захисту прав людини, розвиток і функціонування регіональних: європейської, міжамериканської, африканської та арабської. Уповноважені інституції регіональних систем захисту прав людини, для того, щоб надати більш конкретний захист жертвам внутрішніх збройних конфліктів, розробили низку аргументів, створивши підстави для застосування міжнародного гуманітарного права як незалежного джерела зобов'язань для держав-учасниць відповідних договорів та конвенцій. Визначено можливі наслідки денонсації Російською Федерацією Європейської конвенції з прав людини, зокрема, зупинення Європейським судом з прав людини провадження переважної більшості справ проти останньої щодо порушення нею норм міжнародного права, не виконання відповідачем жодних рішень, а отже неможливістю притягнути її до відповідальності.

Авторами проаналізовано практику розгляду судами регіональних систем скарг про порушення прав індивідів у контексті збройних конфліктів. Встановлено, що вказані органи приймають рішення про притягнення до відповідальності держави-порушника лише у межах міжнародного договору, яким таку систему створено.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, права людини, регіональна система захисту прав людини, збройний конфлікт, військова агресія.

Rudnytska O. P., Mahas-Demydas Yu. I. Application of the standards of international humanitarian law by authorities of regional systems for the protection of human rights

Abstracts. The article examines the application of the norms of international humanitarian law by the authorities of regional human rights protection systems. It was determined that ensuring peace and security, human rights on a global scale today has become particularly acute. It has been established that in the conditions of world globalisation processes, international legal mechanisms for the protection of human rights do not effectively perform their functions in the current system of international relations. Transformations of international human rights law and international humanitarian law determine the existence, along with universal standards in the field of human rights protection, development and functioning of regional ones: European, inter-American, African and Arab.

The authorised institutions of regional human rights protection systems, to provide more specific protection to victims of internal armed conflicts, developed a number of arguments, creating grounds for the application of international humanitarian law as an independent source of obligations for member states of relevant treaties and conventions. The possible consequences of the denunciation of the European Convention on Human Rights by the Russian Federation were determined, in particular, the European Court of Human Rights stopping the proceedings of the vast majority of cases against the latter regarding its violation of the norms of international law, the failure of the defendant to comply with any decisions, and therefore the impossibility of bringing it to justice.

The practice of consideration by courts of regional systems of complaints about violations of the rights of individuals in the context of armed conflicts has been analysed. It has been established that the specified authorities make decisions on bringing the offending state to justice only within the framework of the international treaty that created such a system.

Key words: *international humanitarian law, human rights, regional human rights protection system, armed conflict, military aggression.*

Вступ.

Глобалізація сучасного суспільства зумовлює тісний взаємозв'язок держав в різних сферах (політичний, економічний, культурний, гуманістичний тощо). Жодна держава не може нормально розвиватися ізольовано, тільки у межах своїх кордонів. У разі порушення або загрози порушення регіональної чи світової безпеки, зокрема, виникнення збройних конфліктів, держави, які хоч і не є їх стороною, також відчуватимуть наслідки таких конфліктів. Вже сьогодні можна констатувати, що російсько-українська війна може призвести до світової економічної та продовольчої кризи, напливу мігрантів, необхідності вирішення інших першочергових проблем світової спільноти, проблеми забезпечення існування існуючої системи безпеки.

Забезпечення миру та безпеки, прав людини у глобальному світовому масштабі як фундаментального принципу міжнародного правопорядку сьогодні набуло особливої гостроти. Пріоритетним завданням забезпечення дотримання вказаного принципу є визначення характеру правового регулювання збройних конфліктів цінностями, спільними для всього людства.

Існуючі універсальні міжнародно-правові механізми (на прикладі України) показали свою неспроможність. Все частіше фахівці схиляються до думки про необхідність переформатування усієї універсальної системи захисту прав людини, зокрема, реорганізації органів ООН [1]. Крім того, у окремих регіонах світу існують специфічні особливості менталітету народів, їх традицій, культури та релігії, а також соціально-політичної системи країн, що зумовлює деякі невідповідності універсальній системі захисту прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематику діяльності та застосування норм міжнародного гуманітарного права органами регіональних систем захисту прав людини, діяльності регіональних організацій досліджували як українські, так і зарубіжні вчені, зокрема,

М. Гердеген, Ф. Бенуа Ромер, Л. Заблоцька, О. Шпакович, Т.І. Шинкаренко, М. Гнатовський, Л.М. Ентін, Р. Фрімпонг тощо. Питання застосування Міжамериканською комісією з прав людини та Міжамериканським судом з прав людини міжнародного гуманітарного права при розгляді справ, що стосуються збройних конфліктів у своїй роботі проаналізував М. Гнатовський [2]. А. Левенець дослідив особливості міжамериканської системи захисту прав людини [3]. Emiliano J. Vuis присвятив своє дослідження питанням імплементації міжнародного гуманітарного права Міжамериканським судом з прав людини [4]. Застосування та взаємодія гуманітарного права та права прав людини в миротворчих операціях стали предметом дисертаційного дослідження С. Wiesener [5].

Метою проведення наукового дослідження є проведення комплексного аналізу ефективності та дієвості регіональних систем захисту прав людини, застосування ними норм міжнародного гуманітарного права, їх взаємодію з універсальними механізмами та визначення переваг та недоліків їх діяльності.

Виклад основного матеріалу. Особливості механізму захисту прав людини має створена Організація африканської єдності (Африканський союз з 2002 р.), яка 27 червня 1981 року прийняла Африканську хартію прав людини і народів. Зі вступом Хартії в дію в 1986 р. права людини отримали офіційне визнання, хоча вплив названого документа мав обмежений характер внаслідок слабого механізму контролю за його виконанням. Вищевказаний акт є першим обов'язковим міжнародним документом, який визнає солідарні права народів, зокрема право на мир, розвиток, самовизначення, довкілля тощо, що є втіленням африканської філософії убунту, яка розглядає людину без відриву від спільноти [6]. Наразі Африканську хартію прав людини і народів ратифікували всі 55 держав-членів АС.

У розумінні африканської доктрини прав людини, відповідно до ухваленної

27.06.1981 р. Африканської хартії прав людини і народів, право на мир є правом колективним і стосується народів та груп, зокрема жінок [7]. Це пов'язано з тим, що африканський континент потерпає від воєнних дій та внутрішніх збройних конфліктів, причому значно більше, ніж будь-який інший континент. Тому саме у цій частині світу було вкрай необхідним визнати право на мир в обов'язковому до виконання документі. [8] Однією із вразливих груп жертв в Африці є жінки, зокрема, останні зазнають жахливих страждань від сексуального насилля, а статистика згвалтувань під час збройних конфліктів носить загрозливий характер [9]. 1 липня 2003 року був прийнятий Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про права жінок у Африці (Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa) [10].

Африканський Союз має кілька органів, уповноважених наглядати за питаннями захисту прав людини від імені Союзу, його держав-членів і громадян Африки. Основними такими органами є: Африканська комісія з прав людини і народів (АСНПР); Африканський суд з прав людини і народів (АfСНПР); Надзвичайні африканські палати (ЕАС); Комісія АС з міжнародного права (АUCIL) [7]

Органом, що здійснює захист прав людини в африканській регіональній системі є Африканський суд з прав людини і народів (African Court on Human and Peoples' Rights, далі AfСНПР), створений відповідно до Протоколу Суду Африканського Союзу (Protocol of the Court of Justice of the African Union) [11] вказаний судовий орган регіонального захисту прав людини розглядає справи про військові злочини, торгівлю людьми, геноцид, злочини проти людства, тероризм та піратство. AfСНПР має юрисдикцію над усіма справами та спорами, переданими йому щодо тлумачення та застосування, зокрема, приймає та розглядає запити, що містять прохання про надання консультативного висновку з того чи іншого правозахисного питання. Справи до суду, згідно з протоколом про створення AfСНПР, можуть надходити як від Африканської комісії з прав людини і народів (далі – АСНПР) держав-членів Африканського Союзу, так і від африканських міждержавних організацій. Неурядові

організації зі статусом спостерігача в АСНПР та особи з держав-учасниць, які зробили заяву про визнання юрисдикції Суду, також можуть порушувати справи безпосередньо відповідно до статті 34(6) Протоколу [7].

Суд доповнює та посилює функції Африканської комісії з прав людини і народів. На відміну від АСНПР, яка може приймати лише рекомендаційні рішення, рішення AfСНПР є обов'язковими, можуть включати питання про компенсацію чи відшкодування шкоди.

Рішення про розширення юрисдикції AfСНПР щодо вирішення кримінальних справ є дуже важливою подією, оскільки фактично Африканський союз погодився, що AfСНПР буде розглядати такі міжнародні злочини, як геноцид, злочини проти людства та військові злочини. Такі повноваження зазначеного міжнародного судового органу, який діє на постійній основі та має юрисдикцію в галузі прав людини й міжнародного кримінального права, перетинаються з юрисдикцією Міжнародного кримінального суду [12]. Необхідно зазначити, що у своїх рішеннях AfСНПР, його заявники посилаються на рішення Європейського суду з прав людини. Так, заявник у справі Prof. Léon Mugesera v. Republic of Rwanda (Application 012/2017 -) Леон Мугесера, громадянин Руанди, який був екстрадований урядом Канади до Республіки Руанда (держава-відповідач) 24 січня 2012 р. і який на дату подання заяви перебував під вартою до ухвалення рішення. Проти нього розпочато провадження за злочини геноциду, які сталися у 1994 році. Заявник стверджував, що держава-відповідач погано поводитися з ним під час тримання під вартою та порушувала його право на справедливий суд [13]. Леон Мугесера обґрунтовував свої вимоги рішенням Європейського суду з прав людини Van Oosterwijk v. Belgium, (1980) of 6 November 1980, A40 ECHR (vol A), paras 36-40 and Sejdovic v. Italy, No. 56581/00, [2006] II ECHR 201, § 55.

Цікавим є рішення по справі за заявою № 002/2013 Африканської комісії з прав людини і народів, поданої проти Республіки Лівія [14]. 31 січня 2013 року до суду надійшла заява від Африканської комісії з прав людини і народів (заявник), проти Лівії (відповідач), про порушення прав Саїфа аль-Іслама Каддафі (затри-

маний), гарантований статтями 6 і 7 Африканської хартії про права людини і народів. Суд дійшов висновку, що «Лівія порушила і продовжує порушувати статті 6 і 7 Африканської хартії людини і Права народів» (пункт iv) резолютивної частини) щодо свавільного затримання.

Окрему думку по справі висловив суддя Fatsah Ougergouz, який зауважив, що підстави, за якими AfCHPR дійшов висновку, що «Лівія порушила і продовжує порушувати статті 6 і 7 Африканської хартії людини і Права народів» (пункт iv) резолютивної частини) є недостатніми. Свою думку обґрунтував необхідністю врахування права на свободу та особисту безпеку, права на рівність перед судами і трибуналами та на справедливий судовий розгляд [14]. Зазначав, що Міжамериканський суд з прав людини прямо посилався на згадані принципи в судовому рішенні (без відшкодування, репарацій), а саме в рішенні від 26 червня 1986 року по суті справи Військова та воєнізована діяльність у Нікарагуа та проти нього (Нікарагуа проти. Сполучені Штати Америки). Крім того, посилався на рішення у справі Конституційного суду проти Перу (суть, відшкодування та витрати), рішення від 31 січня 2001 р. [15] і справа Івчер-Бронштейн проти Перу (сутність, репарації та витрати), рішення від 6 лютого 2001 р. [16]. Зокрема, на його думку, обґрунтованість поданої заяви неявно впливає із статті 61 Африканської хартії, таких підстав недостатньо.

Нормативне забезпечення функціонування Міжамериканської системи захисту прав людини (Inter-American Human Rights System), яка діє в рамках Організації Американських Держав, здійснюється Статутом Організації Американських Держав 1948 р., Американською декларацією прав і обов'язків людини 1948 р. та Міжамериканською конвенцією з прав людини 1969р. [17] Крім того, система включає інші документи, такі як протоколи та конвенції на спеціальні теми, такі як, серед іншого, Міжамериканська конвенція про запобігання катуванням і покарання за них, Міжамериканська конвенція про насильницькі зникнення осіб та Міжамериканська конвенція про запобігання, покарання та викорінення Насильство над жінками; а також Правила процедури та статuti її органів. [18].

Міжамериканський суд з прав людини (Inter-American Court of Human Rights) є одним із

трьох регіональних трибуналів з прав людини разом із Європейським судом з прав людини та Африканським судом з прав людини та народів. Це автономний правовий інститут, метою якого є тлумачення та застосування Американської конвенції. Міжамериканський суд виконує функцію розгляду спорів, у рамках якої він вирішує спірні справи та здійснює нагляд за рішеннями; консультативна функція; і функцію, за якою він може застосувати тимчасові заходи. [17].

Право на життя, заборона катувань і нелюдського поводження, заборона рабства і кріпацтва, а також повага до основних судових принципів, наприклад, повинні поважатися завжди і становити *non-derogable* надані та закріплені як міжнародне право прав людини, так і міжнародне гуманітарне право [4]. Маючи позитивний намір надати більш конкретний захист жертвам внутрішніх збройних конфліктів, Комісія спочатку розробила низку аргументів, які прагнули створити підставу для застосування МГП як незалежного джерела зобов'язань для держав-учасниць договору.

Так, у справі *Arturo Ribón Avila v. Colombia* (Case 11.142, Report N° 26/97) [18], що стосувалася смерті одинадцяти колумбійських громадян, які нібито були вбиті під час капітуляції після зіткнення між озброєним угрупованням дисидентів під назвою М-19 і національною армією, було встановлено, що оскільки норми міжнародного гуманітарного права включені (інкорпоровані) Женевські конвенції 1949 р. про збройні конфлікти) до національного законодавства Колумбії, стаття 25 Американської конвенції може дозволити Комісії розглядати їх порушення. Оскільки дані норми стосуються захисту осіб під час збройних конфліктів неміжнародного характеру, то колумбійська держава має дотримуватися і положень спільної ст. 3, і приписів Американської конвенції. Комісія дійшла висновку, що «жертви були свавільно страчені представниками держави на явне порушення спільної ст. 3 Женевських конвенцій, а також Американської конвенції».

У своєму висновку Міжамериканський суд з прав людини визнав, що колумбійська держава порушила права, які містяться у статтях 4 (право на життя), 5 (право на гуманне поводження), 8 (право на справедливий суд) і 25 (про судовий захист) у поєднанні зі статтею 1(1)

Американської конвенції з прав людини, учасницею якої є Колумбія.

На думку М. Гнатівського, досвід міжамериканської системи захисту прав людини є корисним для розуміння деяких загальних проблем застосування норм міжнародного гуманітарного права контрольним механізмом із захисту прав людини [2].

Європейський суд з прав людини (ЕЧПР) є міжнародним судовим органом у сфері захисту прав людини у європейському просторі. Хоча Європейська конвенція прав людини [19] не закріплює право на мир, проте Європейський суд з прав людини (далі ЄСПЛ) розглядає окремі справи щодо питань ефективного контролю над територією та міждержавні скарги. Фактично ЄСПЛ визнає, що порушення прав людини може бути наслідком порушення миру, а отже відновлення порушених прав можливо лише через відновлення миру у регіоні.

Україні ще 28 лютого 2022 р. подала заяву проти Росії (№ 11055/22, «Україна проти Росії (X)») до ЄСПЛ щодо «масових порушення прав людини, вчинені російськими військами в ході військової агресії проти суверенної території України», одночасно заявивши клопотання про вжиття тимчасових заходів (невідкладні заходи, які застосовуються лише у випадках, коли існує безпосередній ризик непоправної шкоди) [20]. Отже, ЄСПЛ став першим судовим органом, який ухвалив рішення проти Росії після її вторгнення в Україну. Так, вказаним рішенням було запроваджено «тимчасові заходи», включаючи припинення нападів на цивільних осіб і цивільні об'єкти, посилаючись на Європейську конвенцію з прав людини і основоположних свобод, зокрема, статтю 2 (право на життя), статтю 3 (заборона катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання) та статтю 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя).

Важливо зауважити, що на сьогодні ЄСПЛ розглядає велику кількість справ про порушення Російською Федерацією норм міжнародного права. Деякі з них подані окремими особам (cases of Pinner v. Russia and Ukraine and Aslin v. Russia and Ukraine, Oliynichenko v. Russia and Ukraine (application no. 31258/22)) [20]. Є на розгляді справи, подані державами, зокрема Україною. На розгляді ЄСПЛ знаходиться

десять міждержавних справ Україна проти Росії, зокрема, щодо анексії Криму в 2014 році («Україна проти Росії» (№ 20958/14)), а також Україною та Нідерландами щодо збиття авіалайнер а(№ 8019/16, 43800/14 та 28525/20). У справі «Україна проти Росії» (№ 20958/14) (щодо Криму) ЄСПЛ уже виніс своє рішення щодо прийнятності, що є дуже перспективним, і зараз справа розглядається по суті».

Необхідно зазначити, що 16 березня 2022 р. Рада Європи виключила Росію. Остання також заявила про свій намір денонсувати Європейську конвенцію з прав людини. У резолюції від 23 березня Рада заявила, що Росія «перестане бути високою Договірною стороною Європейської конвенції з прав людини 16 вересня 2022 року».

Рішення ЄСПЛ від 22 березня 2022 року підтвердило, що відповідно до статті 58 Європейської конвенції з прав людини його юрисдикція суд на розгляд справ щодо Росії ще 6 місяців. Фактично ЄСПЛ може продовжити оцінку всіх справ, порушених проти Росії, щодо порушень, які були скоєні, коли Росія ще була державою-учасницею РС. Проте, Росія не братиме участі у розгляді справи та точно не виконуватиме жодних винесених рішень. Як наслідок, ЄСПЛ може зупинити провадження переважної більшості справ проти Російської Федерації.

Висновки. Отже, сьогодні в умовах світових глобалізаційних процесів виникла необхідність переосмислення вже сформованих уявлень про міжнародне право. Міжнародно-правові механізми захисту прав людини неефективно виконують свої функції у діючій системі міжнародних відносин. Трансформації міжнародного права, зокрема, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права зумовлюють існування, поряд з універсальними стандартами у сфері захисту прав людини, розвиток і функціонування регіональних – відповідно до традицій і культурних особливостей регіональних утворень створюються стандарти і механізми захисту прав людини у окремому регіоні. Кожна регіональна система має свою специфіку, яка враховує потреби держав європейського, американського, африканського чи арабського регіону.

Регіональні системи захисту прав людини створили відповідні механізми, які включають судові та інші органи, які мають свої особли-

вості та забезпечують реалізацію відповідної регіональної конвенції з прав людини. Аналізуючи судову практику зазначених органів можна зробити висновок, що останні застосовують норми міжнародного гуманітарного права у всіх справах щодо збройних конфліктів. Вони приймають рішення про притягнення

до відповідальності держави-порушника лише у межах міжнародного договору, яким таку систему створено. Ефективне функціонування регіональних систем та застосування останніми норм міжнародного гуманітарного права є важливим елементом механізму захисту прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Зубар І.В. Інституційні засади функціонування регіональних підсистем сучасного міжнародного права. Альманах міжнародного права. 2015. Вип. 7. С. 59-72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/amp_2015_7_8.
2. Гнатовський М.М. Застосування міжнародного гуманітарного права органами міжамериканської системи захисту прав людини / М.М. Гнатовський. Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики. № 6. 2012. С. 3-8
3. Левенець А. В. Особливості міжамериканської системи захисту прав людини. Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та в світі. Третє юридичне читання: матеріали ювілейної всеукраїнської дистанц. конференції 10 квітня 2020 року) / За заг. ред. Л.О. Корчової, О.А. Чувакова. О.: Фенікс, 2020. С. 89-93.
4. Buis E.J. The Implementation of International Humanitarian Law by Human Rights Courts: The Example of the Inter-American Human Rights System / Emiliano J. Buis // International humanitarian law and human rights law : towards a new merger in international law / Edited by Roberta Arnold and Noelle Quenivet. Boston, 2008. P. 269-293. URL: <https://www.academia.edu/2469767/>
5. Wiesener C. The Application and Interplay of Humanitarian Law and Human Rights Law in Peace Operations, with a Particular Focus on the Use of Force. URL: <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/38164>. P. 236-237.
6. Winks B.E. A covenant of compassion: African humanism and the rights of solidarity in the African Charter on Human and Peoples' Rights. P. 453. URL: <http://www.scielo.org.za/pdf/ahrlj/v11n2/07.pdf>
7. Африканська хартія прав людини і народів 1981 р. Офіційний сайт Африканського союзу. URL: <https://au.int/en/legal-organs>
8. Dörrie P. The Wars Ravaging Africa in 2016 [Електронний ресурс] // The National Interest. 2016. URL: <https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/the-wars-ravaging-africa-2016-14993>
9. War's Overlooked Victims. Violence against Women // The Economist. 2011. URL: <https://www.economist.com/international/2011/01/13/wars-overlooked-victims>.
10. Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/37077-treaty_charter_on_rights_of_women_in_africa.pdf
11. African Court on Human and Peoples' Rights. URL: <https://www.african-court.org/wpafc/>.
12. Completion Strategy Report: Prosecutor Brammertz's address before the United Nations Security Council, Press Release. 2014. URL: <http://www.icty.org/sid/11599>
13. Application 012/2017 – Prof. Léon Mugesera v. Republic of Rwanda. URL: <https://www.african-court.org/cpmt/finalised>
14. Application 002/2013: african commission on human and peoples' rights v. the Republic of Libya. URL: <https://www.african-court.org/cpmt/storage/app/uploads/public/5f5/604/185/5f5604185e3fc769877805.pdf>
15. Case of the Constitutional Court v. Peru (Merits, Reparations and Costs), Judgment of 31 January 2001, pp. 33-35, paragraphs 58-62. URL: <https://www.african-court.org>
16. Case of Ivcher-Bronstein v. Peru (Merits, Reparations and Costs), Judgment of 6 February 2001, pp. 39-41, paragraphs 78-82. URL: <https://www.african-court.org>
17. Американська конвенція з прав людини від 22 листопада 1969 р. URL: https://www.corteidh.or.cr/ques_la_corte.cfm?lang=en
18. Arturo Ribón Avila v. Colombia, Case 11.142, Report N° 26/97, Inter-Am. C.H.R., OEA/Ser.L/V/II.95 Doc. 7 rev. at 444 (1997). URL: <http://hrlibrary.umn.edu/cases/1997/colombia26-97a.html>
19. Конвенція про захист прав і основоположних свобод 4 листопада 1950 р. (з протоколами). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004
20. Європейський Суд з прав людини. Офіційний сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/>